

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

XOSRO CƏLİL OĞLU CƏLİLİ KÖHNƏ ŞƏHRİ

ŞƏRQ DÜŞÜNCƏ VƏ İFADƏ MODELLƏRİNİN
V.ŞEKSPIR YARADICILIĞINDA ƏKSI

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2013

İş Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Cəlil Qərib oğlu Nağıyev

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Əzizə Qurban qızı Məmmədova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə _28 /09_ 2013-cü il saat _____ Azərbaycan Dillər Universiteti
nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya
Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İntibah dövründə Mərkəzi Avropa ölkələrində Şərq dünyasına maraq daha da artmışdır. Bu dövrdə orta əsrlərin sxolastikasından yaxa qurtaran yazıçılar Şərqi daha aydın görməyə və təsvir etməyə başladılar.

İngilis intibahında Şərq mövzusu və ümumiyyətlə, Şərqə münasibət digər Avropa ədəbiyyatları ilə müqayisədə daha geniş və dərinidir. Belə ki, xüsusilə Tomas Morun “Utopiya” əsərinin ideya məzmununa diqqət yetirilsə, onun Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərində təsvir etdiyi utopik aləmlə həddindən artıq yaxın olduğunu görmək olar. Məlumdur ki, bir sıra ingilis missionerləri, o cümlədən də, Entoni Cenkinson və Robert Şerli Şərqə səyahət etmiş və İngiltərəyə qayıtdıqdan sonra, Şərq haqqında olan müşahidələri çap etdirmişlər ki, bu da, ümumiyyətlə, orada olmayan bir sıra ingilis şair, nasir və dramaturqların da Şərqə olan marağını daha da gücləndirmişdir.

İntibah dövrü ingilis ədəbiyyatında dramaturgiya janrı daha çox inkişaf etmişdir. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, intibah dövrü ingilis ədəbiyyatının dramaturgiyasının belə güclü olmasının əsas səbəblərindən biri də, məşhur ingilis filosofu Fransis Bekonun yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur ki, bu da öz növbəsində, həmin filosofun dünyagörüşünün formalaşmasında Əl-Fərabinin, İbn Rüşdün (Averros), İbn Sinanın (Avetsina) birbaşa təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Xüsusilə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, V.Şekspirə qədərki ingilis ədəbiyyatında (lirika, nəsr və dramaturgiyada) bu və ya digər formada, bəzən də dolayısı ilə, Şərqə müraciət geniş yer tutmuşdur.

İntibah dövrü ingilis ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi V.Şekspir olmuşdur. Heç şübhəsiz ki, geniş mütaliyəyə və dərin biliklərə malik olan V.Şekspir o dövrün tələblərinə uyğun olaraq öz yaradıcılığında Şərq mövzusunə xüsusi yer ayırmışdır. Onun yaradıcılığında tez-tez İran, Azərbaycan mövzularına da müraciəti müşahidə olunur; bu da heç də təsadüfi deyildir. O, Avropa cəmiyyətini, xüsusilə də, ingilislərin nə dərəcədə Şərq ilə maraqlanmalarını yaxşı öyrənmişdi və buna görə də oxucularını və tamaşaçılarını cəlb etmək niyyəti ilə öz yaradıcılığında döənə-döənə Şərqə müraciət etmişdir.

V.Şekspirin sonetlərində, poemalarında, tarixi xronikasında, komediyalarında, antik dövrdən bəhs edilən əsərlərində, yetkin dövr faciələrində və son dövrdə yazdığı əsərlərinin böyük əksəriyyətində Şərq motivləri, mövzuları və obrazları müəyyən yer tutur. V.Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərinin Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması ilə müqayisəsi göstərir ki,

bu ingilis şairi klassik Şərq – Azərbaycan poeziyasına kifayət qədər yaxın olmuşdur. “Antoni və Kleopatra” əsəri birbaşa qədim Misir həyatından bəhs edir. Otello, Kleopatra və Şeylok şərqli qəhrəmanlar olmuşlar. Qeyd edək ki, tədqiqatımızın məqsədi yalnız bu məsələləri aydınlaşdırmaqdan ibarət deyildir. Dissertasiyada həmin məsələlərlə yanaşı, Şekspirin qəhrəmanlarının fikir və ideyalarına daxil olaraq onlarda Şərq düşüncələrini göstərməyə çalışmışıq. Nümunə kimi deyək ki, “nəzarətsiz qısqanclıq” hissi Şərqlə aid olan bir düşüncədir. Qərb düşüncəsində “qısqanclıq” Şərq dünyasından fərqli olaraq nəzarət altındadır. Bu nümunəni V.Şekspirin “Otello” faciəsində görmək mümkündür. Otello şərqli mavrdır, o, bir şübhə nəticəsində öz sevgilisi Dezdemonanı qısqanır və onu öldürür, halbuki, V.Şekspirin digər əsərlərində olan qərbli qəhrəmanlar sevgililərini başqaları ilə görsələr də, belə hərəkət etməzlər.

Mövzunun tədqiqat tarixi. Statistik məlumatlara görə, Vilyam Şekspir haqqında ildə beş minə yaxın kitab və məqalə yazılır. Dünyanın elə bir ölkəsi və bu ölkələrin elə bir teatri yoxdur ki, burada V.Şekspir yaradıcılığına dəfələrlə müraciət olunmasın. A.Smirnov, M.Morozov, A.Anikst, M. və D.Urnovlar kimi bir çox görkəmli rus alimləri, Azərbaycanda isə M.Rəfili, Ə.Sultanlı, C.Cəfərov, Ə.Ağayev, Ş.Xəlilli kimi mahir tədqiqatçılar Şekspirin yaradıcılığı haqqında maraqlı və orijinal fikirlər söyləmişlər.¹

Bu tədqiqatlara daxil Şekspir və Şərq mövzusunə aid aparılan tədqiqatlar da az olmamışdır, Azərbaycanda Ü.Bədəlbəylinin “İngilis intibahı və Şərq”, “Şekspir və Azərbaycan” əsərlərində, və T. Novruzovun “Orta əsrlər Qərb ədəbiyyatı” əsərində, ABŞ-da S.Qəninin 2007-ci ildə yazdığı “Shakespeare, Persia, and The East” əsərində, İranda Fərnaz Fruzanın “Şekspirin aldadıcı kölgəsi” əsərində, Muctəba Minovinin “venizyali taciri” haqda yazdığı məqaləsi Əlaəddin Pazargadinin 1994-cü ildə yazdığı “Şekspirin komediya və faciələri ilə tanış olaq” əsərində Şekspir yaradıcılığında Şərq mövzu və motivlərin hqda çoxlu tədqiqatlar aparmışlar.

Buna baxmayaraq, “Şərq düşüncə və ifadə modellərinin V.Şekspir yaradıcılığında əksi” mövzusu dünya ədəbiyyatşünaslığında hələ tam və sistemli şəkildə araşdırılmadığına görə, onun yaradıcılığındakı Şərq mövzusu da monoqrafik şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Doğrudur, V.Şekspir – İran, V.Şekspir – Azərbaycan mövzularına aid son dövrlərdə İranda və Azərbaycanda yazılan elmi araşdırmalar müəyyən qədər bu sahədə atılmış uğurlu addımlar olsa da, həmin problemin tam həll edilmədiyini görmək

¹ İ.Rəhimov. Ön söz / Vilyam Şekspir. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Öndər, 2004, s. 10.

olar. Bu tədqiqatda Qərbdə, Rusiyada, İranda və Azərbaycanda Şərq düşüncə və ifadə modellərinin V.Şekspir yaradıcılığında əksi mövzusunda yazılmış bütün tədqiqat işləri araşdırılmış və onlara münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Дцнйа ядыбиййаты тарихиндя икинъи еля бир йязычы йохдур ки, онун йарадыгылыыы Шекспирин йарадыгылыыы сывиййясиндя тядгиг едилсин. Щятта дейилдийиня эюря, Шекспириана китабханасы (Шекспиря аид Олан бядии вя елми ясярляр топлусу) дцнйанын ян зянэин китабханаларындан биридир. Демяк олар ки, дцнйанын ян мяшһур вя эюкямли шекспиршцнаслары бу дащи сяняткарын йарадыгылыыынын мцхтялиф аспектлярини дяриндян арашдырмыш, онун ядыби вя драматуржи ирсинин ян инъя мягамларыны кифайят гядяр ятрафлы шыкилдя юйрянмишляр. Санки, филологи елмин бу сащясиндя дейилмямиш сюз, ачылмамыш мягам галмамышдыр. Яслиндя ися, мялум олдуьу кими, бцтцн елм сащяляри кими, шекспиршцнаслыг сащясинин дя щцдулары йохдур, бу корифей шаир-драматургун йарадыгылыыы еля бир ядыби-естетик феномендир ки, ону там шыкилдя ачыгламаг, бу барядя «сон сюз» демяк гейримцмкцндцр.

Шекспир йарадыгылыыынын Шярг мяданиййати иля ялагяси проблеми дя бцтцн дисяр бу типли нязяри-естетик проблемляр кими, даим дцнйа шекспиршцнасларынын диггят мяркязиндя олмуш, бу сащядя дя ящямиййатли арашдырылмалар апарылмышдыр. Бунула бяля, бу проблемин индийя гядяр там шыкилдя арашдылырылмамыш бир сыра нязяри парадигмалары галмагдадыр. Бу парадигмалардан бири дя Шекспир йарадыгылыыында эениш йег тутан Шярг дцщцнъя тяззинин, ифадя васитяляринин образлар системинин, сцжет вя мювзуларынын ачыг вя Сизли моделляринин мювьудлуьунун мцяййан едилмяси вя онларын тядгигата ъалб едилмясидир. Мялум олдуьу кими, Шекспир бир чох Шярг мювзулары иля йанашы, Шярг ядыбиййатындан игтибас едилмиш сцжет, мотив вя образлар системини юз бядии йарадыгылыыында хцсуси мящарятля истифадя етмиш, юзцнмяхсус Шярг дцщцнъя моделини формалашдырмышдыр ки, бунун нятиъясиндя юзцнцн йарадыгылыг диапозонуну эенишляндирмиш вя онун тясир эщцнц даща да артырмышдыр. Бу диссертасийанын елми йенилийини шяртляндирян башлыгьа амиллягдян бири дя бу проблемин мцасир дцнйа шекспиршцнаслыыынын тярьцбяс вя зянэин материаллары цзяриндя гурулмасыдыр. Беля ки, Гярб юлкяляри вя Азярбайъанла йанашы

Иранда да бу проблемин арандырылмасы дигят мярказында олмушдур. Иран Шекспиршчынаслыынын зянэин материалларындан чыхыш едяряк Шекспирин бядии йарадыгылыынын Шяргля ялагяси проблеминин аршдырылмасы мщщм ящямиййят кясб едир.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. V.Şekspirin, demək olar ki, bütün yaradıcılığında Şərq motivləri bir xətt kimi keçməkdədir və xüsusilə, “Romeo və Cülyetta”, “Kral Lir” və s. kimi əsərlərdə Şərq mövzusu daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərin bir qisminin süjet quruluşu (strukturu) Şərqdən götürülüb, daha çox məhəbbət lirikasına aid olan sonetlərə Şərq lirikasının təsiri olmuşdur. Onun bir sıra əsərlərində isə, ya Şərqə bağlı ayrı-ayrı məfhumlara, anlayışlara münasibət bildirilir, ya ayrı-ayrı Şəqli obraz və personajlardan istifadə olunmuş yaxud da, ümumiyyətlə, mövzular birbaşa Şərqdən götürülmüşdür. Bütün bu amillər tədqiqatımızda V.Şekspirin ayrı-ayrı əsərləri əsasında təhlil edilmiş, eyni zamanda, bu mövzuya aid elmi ədəbiyyatda olan mülahizələrə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd bu günə qədər öz həllini tam şəkildə tapmayan Şərq düşüncə və ifadə modellərinin V.Şekspir yaradıcılığında əksi probleminin bir sıra məqamlarını müəyyən etmək və onların araşdırılmasını qarşıya qoymaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ingilis intibah ədəbiyyatı və dramaturgiyasında Şərq konsepsiyasını müəyyənləşdirmək;
- ingilis intibah ədəbiyyatında Şekspirin rolunu təyin etmək;
- V.Şekspirin sonetlərində Şərq düşüncə və ifadə modellərinin əksini tədqiq etmək;
- V.Şekspirin komediyalarında Şərq düşüncə və ifadə modellərinin əksini tapmaq;
- V.Şekspirin faciələrində və tarixi xronikasında Şərq düşüncə və ifadə modellərinin əksini tədqiq etmək;
- İranda V.Şekspir və onun yaradıcılığı haqqında aparılan tədqiqatları araşdırmaq.

Tədqiqat işində bütün bunları müəyyən etdikdən sonra, həmin problemlərin müasir ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil edilməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işini “Şərq düşüncə və ifadə modellərinin V.Şekspir yaradıcılığında əksi” mövzusunda yazılmış sistemli və analitik əsər kimi qiymətləndirmək olar. Dissertasiyanın elmi nəticələri, fikrimizcə, İranda və Azərbaycanda bu sahədə aparılacaq tədqiqat işlərinə zəmin olacaq, buradakı elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr

Şərq – Qərb ədəbi əlaqələri sahəsindəki tədqiqat işlərinə istiqamət verə biləcək. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiyanın elmi nəticələri İranın və Azərbaycanın ali məktəblərində təhsil alan tələbə, magistr və doktorantlar üçün də əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqat işinin elmi fərziyyələri:

1. V.Şekspirin bütün dram əsərlərində Şərq mövzusunun və motivlərini görmək mümkündür.
2. Şərq düşüncəsi və ifadə modelləri Şekspirin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.
3. V.Şekspirin faciələrində Şərqə maraq daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.
4. İranda V.Şekspir və onun yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərindən tanınmışdır.

Tədqiqatın elmi-metodoloji əsasları. Dissertasiya işi, ilk növbədə, Azərbaycan milli ədəbiyyatşünaslığının elmi-metodoloji prinsipləri və təcrübəsi əsasında yazılmış, burada müasir dünya ədəbiyyatşünaslığının bu sahədəki son nailiyyətləri nəzərə alınmış, Qərb, İran və Azərbaycan alimlərinin elmi konsepsiyalarına istinad edilmişdir. Dissertasiyada analitik-təhlil, müqayisəli-tipoloji metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. - Dissertasiya BDU-nun Dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzusunun elmi müddəaları İranda və Azərbaycanda keçirilən elmi seminarlarda müzakirə edilmiş, bəzi müddəalar mühazirələrdə oxunmuş və çap edilmiş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi “Giriş”, iki fəsil, “Nəticə” və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim olunmuş əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın metodları, dissertasiyanın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “İngilis intibah ədəbiyyatı və Şərq” adlanır. Bu fəsil üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə “İntibah ədəbiyyatında Şərq konsepsiyası” araşdırılır. Burada İntibah ədəbiyyatında Şərq konsepsiyasını göstərməzdən əvvəl “Şərq” anlayışının mahiyyətinə münasibət bildirilir, bəşər tarixində qarşılıqlı, ədəbi təsir olmadan inkişaf edib formalaşan ədəbiyyatın, mədəniyyətin mümkün olmaması tezisini irəli sürərək belə bir qarşılıqlı əlaqənin ən gözəl nümunəsinin Şərq və Qərb qütbündə çox qədim zamanlardan əks olunması göstərilir. Bu qarşılıqlı əlaqənin Orta əsrlər və intibah dövründə isə tədricən daha da güclənərək sistemli şəkil almaları göstərilir. Belə bir iddianın sübutu kimi bu bölmədə intibah dövrünə

qədər Şərq ilə Qərb arasında əlaqələrin yaradılmasına səbəb olmuş müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində Qərbə (Avropaya) inteqrasiyaetmə amillərindən, o cümlədən, Şərqlə Qərb arasında aparılan müharibələr, səfirlər, dini missionerlərin, siyasətçilərin səfərləri və onların “Səyahətnamə”ləri, “Moskvalı şirkəti” kimi şirkətlərin təsis olunması, müxtəlif elmi və ədəbi əsərlərin latın dilindən ərəb dilinə və ərəb dilindən latın dilinə tərcümə edilməsi kimi amillərin həlledici rolu təhlil edilir.

Birinci fəslin ikinci bölməsi “İngilis intibah ədəbiyyatında Şərq mövzusu və motivləri” adlanır. Burada ingilis ədəbiyyatı tarixi dörd dövrə bölünmüşdür. Birinci dövr Britaniya və anqlo-sakson dövrü, ikinci dövr Norman-fransız mərhələsi, üçüncü dövr, təxminən, 1350-ci ildən başlamış 1500-cü ilə qədərki dövrdür, dördüncü mərhələ isə İngilis intibah dövrü hesab olunur. İngilislər 1555-ci ildə Rusiyada “Moskvalı şirkəti” adlı ticarət şirkəti təsis etdilər. “Moskvalı şirkəti” o dövrdə ingilislərə məlum olmayan ölkələri kəşf etmək niyyətində olan səyahətçi tacirlər və macəra axtaranlar üçün əlçatmaz bir məskən olur.¹ Yelizaveta dövründə Antoni Cenkinson, Samuel Perçis, Riçard Haklivet, Şerli (Antoni və Robert) qardaşları, Ser Dadmor Katon, Tomas Herbert kimi məşhur tacir, səyyah və səfirlər Şərq ölkələri, xüsusilə, İran və Azərbaycana səfər etmiş, “Səyahətnamə”lər yazmış, onları ingiliscə nəşr etdirmişlər. London Universitetinin ərəb dili müəllimi, professor Gip yazırdı: “İngiltərədə çap olunan ilk Şərq kitabı “Fəlsəfi danışiq” adlanırdı. Miladi tarixi ilə on üçüncü əsrin sonlarında əxlaqi nağıl və əfsanələrdən ibarət “Gesta Romanorum” adlı məşhur bir kitab yazıldı.

Yelizaveta dövrünün ən böyük şairləri və ədəbiyyatçılarından Fransis Bekon, Filip Sidney, Edmund Spenser, Con Milton, Robert Qrin, Kristofer Marlo və nəhayət, Vilyam Şekspiri göstərmək olar.”² İntibah dövründə ingilis faciəsinin banisi olan K.Marlonun bədii yaradıcılığında güclü ehtirasa malik obrazlarla yanaşı, faciə janrı da xüsusi üstünlük təşkil edir. Bu da təsadüfi deyildir ki, V.Şekspir əsərləri üçün səciyyəvi olan nəhəng faciəvi obrazlar məhz K.Marlo yaradıcılığından “ilhamlanmış”, ədibin “Böyük Tamerlan (Böyük Topal Teymur)”, “Doktor Faustun tarixi”, “Malta yəhudisi”, “Kral IV Eduard” və s. əsərlərindən götürülən yeni məzmunlu ədəbi perso-

¹ Chew S.C. Islam and England during the Renaissance. New York: Oxford University Press, 1937, p.26

² Adıvar E. İngiliz Edebiyatı Tarihi (Elisabeth Devri ve Shakespeare). 2 cildə, II c. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1943, s. 18

najlara çevrilmişlər. Lakin Yelizaveta dövrünün ən böyük şair və dramaturqu Vilyam Şekspir olmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü bölməsi “Şekspirin Şərq konsepsiyası” adlanır. Bu bölmədə V.Şekspirin yaradıcılığında Şərq konsepsiyası araşdırılır. Belə ki, Vilyam Şekspir özünün səhnə əsərlərində Şərq mədəniyyətinin ən xırda detallarının və incəliklərinin işlənməsinə çox böyük əhəmiyyət verdiyindən həm oxucu, həm də onun səhnə əsərlərini seyr edən tamaşaçıda yazıçının həmin ölkələrə getməsi, Şərqin mədəniyyət və sivilizasiyası ilə yaxından tanış olması barədə heç bir şübhə yaranmır. Lakin dəqiq məlumdur ki, o, qələmə aldığı hadisələrin baş verdiyi məkanları heç zaman görməmiş və heç vaxt vətəninin sərhədlərindən kənara çıxmamışdır. Odur ki, belə bir sual ortaya çıxır: Şekspir, bu məlumatları haradan və necə əldə etmişdir? Xüsusilə də əgər o, Şərq ölkələrini heç zaman görməmişdisə, nə üçün həmin ölkələrlə əlaqədar mövzuların öz yaradıcılığında əks etdirilməsinə nail olmuşdur?

Həmin mövzu ətrafında mübahisə bəzi alim və tədqiqatçıların Şekspir adlı bir şəxsin olmasına şübhə ilə yanaşmalarına səbəb olmuşdur. Nümunə olaraq 1936-cı ildə Kalvin Hofman adlı amerikalı tədqiqatçı Şekspir ilə onun müasiri olmuş yazıçı Kristofer Marlonun həyatının və əsərlərinin müqayisəsinə təşəbbüs göstərmişdir. O özünün “The man who was Shakespeare” adlı kitabında müxtəlif sübutlar təqdim etməklə, əslində, Şekspirin Kristofer Marlo olduğu fikrini əminliklə bildirmişdir.¹ Bununla belə, bu deyilən fikirlərin və şübhələrin heç biri sübuta yetirilməmiş və Stenli Velezin sözləri ilə desək, “sonda onların bütün iddiaları əsassız qarşılanmışdır”² Lakin belə bir sual da öz qüvvəsini saxlamaqdadır ki, yüksək təhsil almamış və Şərq ölkələri haqqında lazımı biliyi olmayan, həmin ölkələrə heç zaman səfər etməmiş Şekspir Şərqlə necə əlaqə yarada bilmiş və Şərq ölkələri barədə dəqiq məlumata necə malik olmuşdur?

Bu suala cavab olaraq ilk öncə V.Şekspirin istifadə etdiyi mənbələrə daxil Şərq mənbələrindən tərcümə edilmiş və ya Şərq mənbələrindən iqtibas edilmiş mənbələrindən faydalandığını söyləyərək Nümunələr verilmişdir o cümlədən V.Şekspir Çoserin yaradıcılığından çox təsirlənmişdir. “Britaniya ensiklopediyası”nın qeydinə əsasən Gesta Romanorum hekayələri-

¹ Hoffman C. The man who was Shakespeare. London: Max Parrish, 1955, p. 43

² Wells S. Shakespeare for the modern reader. USA: Oxford University Press, 1984, p. 128

nin, xüsusilə də, Şərqdən iqtibas olunmuş əfsanələrinin Çoserin “Konstantın sərgüzəşti”nə və Vilyam Şekspirin “Venesiya taciri”nə təsiri olmuşdur.”¹

Vilyam Şekspirin Şərq haqqında olan müxtəlif məlumatların əldə etdiyi bir çox başqa mənbələr şifahi məxəzlər olmuşdur. V.Şekspir və Ser Antoni Cenkinsonla yaxın dost olmuşlar. Ser Antoni Cenkinson 1561-ci ildə İranı görmüş ilk ingilislərdən biri idi. Onun səfərinin ingilis ədəbiyyatına, xüsusilə də Vilyam Şekspirin “Kral Lir” və “Venesiya taciri”nə təsiri İran sarayından özü ilə ərməğan gətirdiyi plan və layihələr vasitəsilə olmuşdur.

Şekspirin yaradıcılığında Şərq mövzusunun əksini üç qrupa bölmək olar:

1. Bəzi səhnə əsərlərində hadisələr Şərq ölkələrində baş vermişdir. Məsələn, “Otello” pyesində hadisələr Kiprdə, “Antoni və Kleopatra” faciəsində Misirdə, “Troil və Kresida” əsərində bugünkü Türkiyədə cərəyan edir.

2. Bəzi pyeslərin mövzusu birbaşa şəkildə olmasa da, dolayısı ilə Şərq daстанlarından iqtibas olunmuşdur. Məsələn, “Hamlet”, “Romeo və Cülyetta” pyesləri buna misaldır.

3. Bəzi pyeslərin mətnində Şərqə dair çoxlu termin, mövzu və motivlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Məsələn, Şekspirin “Səhvlər komediyası”nda “türk parçası”na işarə etməsi deyilənə əyani sübutdur.

Dissertasiya işinin “Şekspir yaradıcılığında Şərq motivləri, mövzuları və düşüncələri” adlanan ikinci fəslə üç bölmədən ibarətdir. Bu fəsildə V.Şekspirin bütün yaradıcılığında, o cümlədən, faciələrində, komediyalarında və sonetlərində Şərq motivləri, mövzuları və düşüncələrinin əks olunması diqqətə çatdırılır. Bu fəsildə V.Şekspir və İran mövzusuna xüsusi yer ayrılmışdır.

Birinci bölmədə V.Şekspirin faciələrində Şərq mövzusu araşdırılmışdır. V.Şekspirin faciələrində Şərq mövzusu onun digər əsərlərinə nisbətən daha çox əks olunmuşdur: “Romeo və Cülyetta” ilə bir sıra Şərq mənbələrinin, o cümlədən, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” arasında çoxlu oxşar cəhətləri görmək olar. Çiyo özünün “Ayın ayparası və qızılgül” adlı kitabında sübut edir ki, avropalı şair və yazıçıların təqlid etdikləri Şərq mövzuları nəzərəcərpacaq dərəcədə “Xosrov və Şirin”ə oxşayır.²

¹ Səffari, K. Stories of Iran in England literature. Tehran: Tehran university, 1997, p. 14

² Chew S.C. Islam and England during the Renaissance. New York: Oxford University Press, 1937, p. 54.

Məşhəd Universitetinin alimi, Dr. Bəhram Tusi “Uluslararası Nizami-nin anadan olmasının 900 illiyi ilə əlaqədar beynəlxalq konfransda” məruzəsində “Xosrov və Şirin” ilə “Romeo və Cülyetta” əsərlərinin bir-biri ilə oxşar cəhətlərini bu cür qeyd edir:

1. Hər ikisi, qəhrəmanlarını varlı ailələrdən seçmişlər.
2. Hər iki dastan məhəbbət və aşılıq üzərində qurulmuşdur.
3. Hər iki hekayədə kişi qəhrəmanlar, sevgililərini həyatda olduğu halda, ölmüş bilib özlərini öldürürlər.
4. Hər iki hekayədə qadın qəhrəmanlar, ərlərinin cansız cəsədlərini görüb, onun dodaqlarından öpdükdən sonra xəncərlə özlərini öldürürlər.
5. Cülyetta və Şirin – hər ikisi intihar səhnəsində ərlərinin cəsədlərinin yanında, bir mağarada gözetçilər və əyanlarla əhatə olunan bir yerdə can verilir.¹

Nizaminin bu poemasının ingilis ədəbiyyatına yol tapmasında çox ehtimal ki, Azərbaycanda yerləşən Gəncə şəhərinin böyük rolu olmuşdur. Bu şəhərin, bir tərəfdən, bugünkü İran və Türkiyəni birləşdirən məntəqədə mühüm ticarət yollarının kəsişməsində yerləşməsi, digər tərəfdən, Qara dəniz və Xəzər dənizi ilə münasib məsafədə qərar tutması, qonşu şəhərlərdən tacir, müsafir və səyahətçilərin toplaşma və görüşmə, məlumatların ötürülməsi və mübadilə məkanı olması onun nüfuzunu artırmışdı.

Bundan başqa, “Romeo və Cülyetta”da bir sıra Şərq elementləri və mövzuları öz əksini tapmışdır. Məsələn, “tatar kamani” bu pyesin birinci pərdənin dördüncü səhnəsində belə işlədilmişdir. “Əllərində nazik, ensiz taxtadan / Düzəlmiş rəngbərəng *Tatar kamani*, qar qalağı qovan uyuqlar kimi / Qəşəng xanımları qorxuya salan / Kupidona yoxdur ehtiyacımız / Yerdən suflyorun köməyi ilə.”² Qeyd etməliyik ki, Orta Asiyada məskunlaşan tatarların yayları, deyilənə görə, ingilislərin böyük yayından daha qısa və daha əyri, eynilə Kupidonun dodaq forması şəklində idi.

V.Şekspirin faciələrindən bir başqa nümunə “Kral Lir” faciəsidir. Bu pyesin mövzusu Kelt xalqına məxsus olan, çox qədim dövrlərdən gəlib çatmış bir hekayədən götürülmüşdür. “Kral Lir” faciəsinin aşağıdakı əsas cəhətləri nəzərə çarpır:

1. Kral Lirin üç qızı vardır.

¹ Tusi B. “Romeo və Cülyetta” ilə “Xosrov və Şirin”in müqayisəsi / Uluslararası Nizaminin anadan olmasının 900 illiyi ilə əlaqədar beynəlxalq konfransın məqalələri. 2 cildə, II c., Təbriz: Təbriz universitetinin nəşriyyatı, 1983, s. 423-435.

² Şekspir V. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c. Bakı: Öndər, 2004, s. 40.

2. Kral Lir qərara gəlir ki, məmləkətini qızları arasında bölsün.
3. Kral Lir öz övladlarını belə bir sual verməklə onları imtahana çəkir: “Məni nə qədər sevirsiniz?”
4. Kral Lirin böyük qızları yalan deyirlər, zalımdırlar. Onların bu sərtliyinə xəsislik də, hiylə də əlavə etmək olar.
5. Kral Lirin Kiçik övladı Kordeliya səmimidir, yalan danışa bilmir, atasını yalnız bir övlad məhəbbəti ilə sevdini bəyan edir.
6. Kral kiçik qızına qəzəblənib onu öz ölkəsindən sürgün edir.
7. Kiçik övlad (Kordeliya) Lirin ən ağır günündə onun köməyinə gəlir.
8. Kral Lir, doğma qızının qarşısında baş əyib peşman olduğunu bildirir.

Azərbaycanın şifahi ədəbiyyatından sayılan hekayələrdən biri “Məlik-məmməd” nağılında da “Kral Lir”ə oxşar elementləri görmək mümkündür. Belə ki:

1. Şahın üç övladı vardır.
2. Şahın iki böyük oğlanları məmləkəti öz aralarında bölürlər.
3. Bu nağılda şah oğlanlarına qızıl almanı qorumaq üçün yox, onları imtahana çəkmək üçün belə bir missiya verir.
4. Böyük övladlar “Kral Lir”də olduğu kimi, bu nağılda da nəinki, öz kiçik qardaşlarına, heç atalarına da rəhm eləmir.
5. Kiçik qardaş atasının əmrini yerinə yetirdikdən sonra onu böyük qardaşlarının əlindən xilas edir.
6. Bu nağılda “Kral Lir”in əksinə olaraq şah kiçik övladına qəzəblənir.
7. “Kral Lir”in əksinə olaraq bu nağılda şah kiçik övladının qarşısında peşmançılıq hissi keçirmir.
8. “Məlikməmməd” nağılında kiçik övlad atasını ən ağır günündə qardaşlarının əlindən qurtarıb ona yenidən öz taxt-tacını qaytarır.
9. “Kral Lir”də olduğu kimi, bu nağılın quruluşu kiçik övladın qəhrəmanlıq dastanıdır.

“Kral Lir” faciəsinin məzmununa uyğun gələn nağıllardan biri də İran şifahi xalq ədəbiyyatında dillər əzbəri olan “Bibi Nigar və Mirzə Xəstə Xumar”¹ nağılıdır. İranın böyük şairi, tədqiqatçı və folklorşünası olan Əhməd Şamlu öz böyük “Kitabi-Küçə” əsərində Şərq şifahi xalq ədəbiyyatından götürdüyü “Bibi Nigar və Mirzə Xəstə Xumar” əfsanəsində də “Kral Lir”də olan xüsusiyyətlərə rast gəlmək olar. Bu əfsanədə bir qoca odunçunun üç qızı təsvir olunur. Odunçu bir gün bir mağarada buğda

¹ Şamlu Ə. Küçə kitabı. 5 cildə, III c. Tehran: Məziyar, 1998, s. 7613.

anbarına rast gəlir. O, gündə bir qədər buğda götürüb bazarda satır. Bir gün mağarada böyük bir qara ilan onun qabağına çıxıb deyir ki, sən mənim buğdalarımı aparmısan; ya mənim buğdalarımı geri qaytar, ya qızlarından birini mənə ver, ya da səni öldürəcəyəm. Qoca kişi evinə gəlib hadisəni qızlarına danışır. Böyük qızı ilə ortancıl qız ilana ərə getməkdən imtina etməklə, atanın ölümünə razı qalırlar. Kiçik qız onların əksinə olaraq, ilana ərə getməyə razı olub atasını ölümdən xilas edir.

Bu və bunlara oxşar Şərq əfsanə və dastanlarından belə nəticə çıxarmaq olar ki, “Kral Lir”dən əvvəl Şərq dünyasında həmin elementləri görmək mümkündür. Onlardan biri “üç” sözüdür. Bütün alimlər iddia edirlər ki, “üç” sözünün ifadə etdiyi anlayış Şərqdən gəlmişdir. Bu model Şərq nağıllarında geniş yayılmış bir mövzudur.

“Nemadlar Fərhəngi” kitabında “üç” sözü haqqında belə qeyd olunur: “Şərq ənənələrində “üç” sözünün dini və sehirli xarakteri vardır. Zərdüştün dinində üç “yaxşı düşüncə, yaxşı söz, yaxşı əməl” baş allah Ahura Məzdanın sözləridir. Şifahi xalq ədəbiyyatında üç arzu, üç şahzadə, üç cadugər, üç bacılar və s. dönə-dönə işlənmişdir. Ərəblər “Mənat”ı üçlük ilahə surətində (Lat, Mənat, Üzza) göstərirmişlər. Çinlilər “üç” sözünü müqəddəs sayıb onu “Yang” kimi başa düşürmüşlər.¹

Təhlil etdiyimiz motivlərdən ən əhəmiyyətli kiçik bacı və yaxud da qardaşın qəhrəman olmasıdır. Almaniyalı tədqiqatçı Olriş Marzolfun sözü-nə görə, Şərq folklorunda “nağılların müsbət qəhrəmanı evin ən kiçik övladıdır”.²

“Məlikməmməd” nağılında kiçik qardaş oğrunu tapıb, divi öldürür və yenidən atasına şahlıq bəxş edir. “Bibi Nigar və Mirzə Xəstə Xumar” əfsanəsində evin kiçik qızı atanı ölümdən qurtarıb çoxlu sınaqlardan keçir.

V.Şekspirin faciələrindən bir başqa nümunəsi də “Otello” olmuşdur. Otello ərəb sərkərdəsi idi. Bu ərəb sərkərdəsi kimdir? Marino Sanodo öz gündəliyində Kristofer Niri (Crustifiri Niri) adlı bir zadəganın adını çəkir. Bu zadəgan Kiprdə sərkərdə idi. O, Kiprdən qayıdanda həyat yoldaşını əldən çıxartmışdır.

Bundan əlavə, osmanlılar ilə məsihilər arasında baş verən müharibədə II Sultan Səlimin sərkərdələrindən biri, Kipri işğal edən zaman adaya getmişdir. V.Şekspir “Otello” faciəsini yazdığı zaman bu hadisə hələ də insanların yaddaşında var imiş. Otello, Dezdemonla ilə evləndikdən sonra

¹ Hall C. Dictionary of Graphic Symbols in Art of East and West. Interpret. Tehran: Contemporary Dictionary, 2001, 248 p.

² Marzolph U. Classification of the Iranian Stories. Tehran: Surush, 1992, p. 41

Kiprə gedib, qısqanlığa görə öz həyat yoldaşını öldürür. Otello böyük şəxsiyyətdir. İntibah dövrünün adamının bütün gözəl xüsusiyyətləri onun simasında cəmlənmişdir. Lakin V.Şekspir onu bir cəhətdən Qərb adamlarından fərqləndirmişdir: o, nəzarətsiz qısqandır. Qərb düşüncəsində qısqanlıq Şərq dünyasından fərqli olaraq nəzarət altındadır. Otello şərqli mavidir, o, bir şübhə nəticəsində öz sevgilisi Dezdemonanı qısqanır və onu öldürür, halbuki Şekspirin digər əsərlərində olan qərbli qəhrəmanlar sevgililərini başqaları ilə görsələr də, bu hərəkətə yol vermirlər.

“Antoni və Kleopatra” faciəsinin baş qəhrəmanı Kleopatra, Misirdə Ptolemeylər sülaləsinin sonuncu çarçası, XIII Ptolemeyin bacısı və arvadıdır; Misirli yazıçı Məhəmməd Qənim Hılalın nöqteyi-nəzərinə görə, “bir tərəfdən Oktavianın həlledici müharibələri, o biri tərəfdən də, Antoni və Kleopatranın məhəbbət macəraları, Şərqlə Qərb müharibəsinin göstəricisidir. Bu iki tərəfdən birinin qalib gəlməsi, onun bütün dünyaya hakim olmasının əlaməti sayılırdı. Onun fikrincə, Kleopatranın məhəbbəti və o məhəbbətin nəticələri tarixdə, onun dünya ədəbiyyatına yol tapmasına səbəb oldu. Kleopatra Qərb dünyasının ədəbiyyatında dahiyənə hiyləgərlik, füsunkarlıq və cazibədarlıq nümayəndəsidir.”¹

“Antoni və Kleopatra” faciəsinin mətnində olan ən əsas Şərq düşüncəsini, üçüncü pərdənin ikinci səhnəsində müşahidə etmək olar. Bu səhnədə Aqrippa Antonini tayı-bərabəri olmayan “Ərəb quşu” adlandırır. Bu, tamamilə Şərqlə aid olan bir mövzudur. Ərəb quşu əfsanəvi Simurq deməkdir. Bu pyesində adı Ərəb quşu, Şərq xalqları əfsanələrində Simurq, Səməndər, Ənqa və Humay adı ilə də tanınır.

Quş totemləri oğuz-türk dünya modelinin aparıcı rəmzləri olaraq, Azərbaycan-türk folklorunun müxtəlif qollarında da öz əksini tapmışdır. “Oğuznamə”lərə və ümumtürk folklorunun ayrı-ayrı qollarına nəzər yetirdiyimiz zaman müşahidə edirik ki, totemə çevrilmiş hər hansı quşun ovlanmasına, yaxud ətinin yeyilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Bu tabular Azərbaycan-türk folklorunun əsatir, əfsanə, nağıl və dastan janrlarında quş totemlərinin sakral cizgilərini şərtləndirmiş və totem quşların Simurq, Səməndər, Humay və digər adlar ilə kodlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Totem tipli əfsanəvi quş obrazlarından hesab olunan Simurq quşu Azərbaycan nağılı “Məlikməmməd” nağılında “Zümrüd” adı ilə göstərilmişdir. M.Kaşqarlının “Simurğ” adı ilə qeyd etdiyi quşun, ərəb mətnlərində Ənqa adını daşması onu xeyrixah qüvvə biçimində təqdim edən anlamlardan biri kimi görünür. Bir çox türk etnoslarının Toğrul adı ilə tanıdığı Simurq quşu

¹ Qanımı h. Comparative Literature. Tehran: Əmirkəbir, 1994, p. 455.

Azərbaycanın nağıl qəhrəmanı Məlikməmmədin ən yaxın yardımçısıdır. “Məlikməmməd” nağılında müşahidə edirik ki, Məlikməmməd Zümrüdün (Simurqun) balalarını yemək istəyən əjdahanı öldürür və bu ecazkar quşun yardımı ilə işıqlı dünyaya çıxıb bilər.¹

V.Şekspirin İngiltərənin tarixinə həsr olunmuş bütün tarixi əsərləri haqqında güman etmək olar ki, müəllif bu əsərləri Şərq mənbələrindən almışdır. Bu tarixi əsərlərdə xeyli Şərq düşüncələrinin əksinə rast gəlmək olar. Nümunə kimi deyə bilərik ki, “VI Henri”nin birinci hissəsində xristian əfsanələri əsasında islam peyğəmbərinin qulağına pıçıldayan göyərçin ilə ruhlandığını düşünüb bu məsələni Fransa kralı Çarlzın (Karl) dili ilə belə ifadə olunmuşdur: “Deyilənə görə, Məhəmməd (peyğəmbər) göyərçin ilə ruhlanırdı? Onda siz bir güclü qartal incəsənəti ilə ruhlanın”.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci bölməsində V.Şekspir komediyalarında Şərq düşüncə və ifadə modellərinin əks olunması aydınlaşdırılır. Şekspirşünasların bir çoxu belə düşünürlər ki, V.Şekspirin “Venesiya taciri” komediyasının mövzusu Şərq dastanlarından iqtibas olunmuşdur. “Venesiya taciri” komediyası utopik və sadə bir hekayədir. Komediya iki əsas hekayənin uyğunlaşdırılmasından və digər yardımçı iki hekayədən yaranmışdır. İki əsas hekayədən biri borca aiddir. Venesiya taciri Antoni bir yəhudidən (Şeylok) borc alır, onun əvəzində təyin olunmuş vaxtda borcu ödəyə bilmədikdə öz bədənindən tələbkərin istədiyi hissədən müəyyən qədərini cərimə adı ilə ona vermək haqqında borc verənə bir sənəd verir. Digər əsas hekayədə Purşıyanın, atasının qızı üçün miras qoyduğu qızıl, gümüş və qurğuşundan ibarət üç sandıqçadan bəhs olunur. Purşıyanın atası qızının münasib qutunu seçən şəxslə evlənməsini vəsiyyəət etmişdi. Bu qızın məhəbbət və rəğbətinin olduğu Besanyodan başqa, bütün elçilər onun seçimində səhv edirlər.

E.Homerin fikrincə, “bir funtluq bədən əti qarşılığında borc almaq” mövzusu sadə xalqa məxsus bir dastandır və çox güman ki, mənşəyi Şərqdəndir.” Bu cür hekayələrin əsasının Şərq mənbəsinə aid edilməsinə səbəb olan amil “Boluhər və Buzasif” kitabında verilmiş bir hekayədir. Bu hekayənin yazılmasından min ildən artıq vaxt keçir. Orada bir hind adasının padşahı belə bir imtahana çəkilir. Bir gün padşah öz qoşunu ilə yolla getdiyi zaman ayaqyalın və piyada gedən iki yoxsul kişiylə rast gəlir. Şah onları görcək atdan düşür və öz ehtiramını bildirir. Vəzirləri buna etiraz edirlər. Padşah dörd sandıq düzəldilməsini əmr edir. İki sandığın üzərini qızılla örtürür, digər iki sandığın üstünü isə qırılatdırır. Sonra vəzirləri çağırır, onlardan

¹ Təhmasib M.H. Əfsanəvi quşlar. Bakı: Elm, 2005, s. 13

sandığın içindəkilərinin dəyərini qiymətləndirməyi tələb edir. Vəzirlər deyirlər: “Bu iki qızılı sandıq çox qiymətli, o iki qırılanmış sandıq dəyərsizdir.” Padşah qırılanmış iki sandığı sındırmağı əmr edir, orada olan cavahirətlər hamının gözüni qamaşdırır. Padşah deyir: “Bu o iki kişinin misalıdır ki, zahirən onların işinə, paltarına və halına təhqir gözü ilə baxdınız. Halbuki, onların batini elm, hikmət, yaxşılıq və doğruluqla doludur.”

V.Şekspirin digər komediyaları Şərqdən iqtibas olmasa da, Şərqə aid çoxlu materialları özündə əks etdirmişdir, məsələn, “Səhlələr komediyası”nın dördüncü pərdəsinin birinci səhnəsində tacir deyir ki, mən İrana getməliyəm, mənə çoxlu pul lazımdır. V.Şekspir ola bilsin ki, burada da “Venetsiya taciri”ndə olduğu kimi, İrana gedən tacir dedikdə, Antoni Jenkinsonu nəzərdə tutmuşdur. “Moskva dövləti şirkəti” gəmilərinin çoxu tufanlarda batdıqdan sonra, Antoni Jenkinson Arxangelskə gedib, Volqadan Xəzər dənizinə və İrana gəlir. Bu pyesdə Şərqə məxsus olan dini-mənəvi fikirlər də diqqəti cəlb edir. İranlı şair Sədi Şirazi (1291-1184) özünün “Gülüstən və Bustan” kitabında dini-mənəvi mövzulara işarə edərək yazır: “Bir yağış damlası buluddan dənizə damdı / Dənizin sahəsini görüb utandı, belə söylədi / Dəniz olan yerdə indi mən kiməm!? / O olan yerdə mən yoxam daha / Elə ki, o özünü belə kiçik gördü / Dəniz onun sözlərini eşidib onu bağrına basdı”.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü bölməsində belə bir ideya irəli sürülür ki, həm Şərq şairləri, həm də V.Şekspir, əslində, bir formada şeir yazmışlar. Şərq qəzəli ilə Şekspirin sonetlərində işlənmiş bədii ifadə formalarının oxşarlığı buna sübutdur. Ola bilər ki, hər iki forma bir qədim kökə malikdir. Buradan da açıq-aydın görünür ki, Şekspir, Horatsinin (Horace) vasitəsi ilə Qərbdə yayılan Anakreont (Anacrión) şeirindən təsirlənmişdir. Bu ədəbi təsir intibah dövründə antik dövrə aid olan qədim Şərq poeziyasının nümayəndəsi Davudun mərsiyyələrinə daha da marağı artırdı. Ola bilsin ki, qəzəl Davudun mərsiyyələrinin davamında yazılan şeir növüdür.¹

Şekspirin sonetləri ilə Şərq şeir növü olan qəzəllərin məzmunca oxşar cəhəti hər iki janrın əksər hallarda şairin nakam məhəbbətindən söhbət açmasıdır. Sonetlər ilə qəzəllərin formaca əsas fərqi onların ifadə tərzində olmuşdur. Belə ki, sonetlərdə məhəbbət macərası çox aydın və geniş şəkildə yayıldığı halda, qəzəldə bu mənə gizli və məcazi şəkildə ifadə edilir. Buna baxmayaraq, sonetlər ilə Şərq şeirlərini muxtəlif cəhətlərdən müqayisə etmək olar.

¹ Skalmowski W. Hafiz and Shakespeare: An East-West Encounter. Acta Iranica, 1985, v. 25, p. 583-591.

V.Şekspirə görə, məhəbbət ölmür, əbədidir, onu zamanın gedişi poza bilməz. Zaman hər şeyi məhv etsə də, insanlar doğulub ölsələr, qocalsalar da, yalnız bir şey ölmür, daim gənc qalır. Bir sözlə, məhəbbət əbədi yaranıldığından, illərin hökmünə baş əymir, daim cavandır. Nümunə olaraq göstərək ki, Şekspir 108-ci sonetində belə yazır: “Məhəbbət gənc qalır ölmür dünyada / İnsanlar qocalıb tələf olsa da.”

Məhəbbətin əbədi olması dini-mənəvi düşüncədir. Dini-mənəvi düşüncələr Şərq dünyasına aiddir, Qərb dünyasında düşüncələr din ilə yox, məntiq və fəlsəfə ilə dəyərləndirilir və belə hesab edilir ki, heç nə əbədi ola bilməz. Əbədi məhəbbəti dini-mənəvi şeirlərin əksəriyyətində görmək mümkündür. Sədi Şirazi yazır: “Hər kəs ki, əsir olsa, qaçmağa bir yol düşünər / Mən isə sənin əbədi məhəbbətinə könüllü əsir olmuşam.”

Dissertasiyanın ikinci fəslinin sonuncu bölməsində İranda V.Şekspir və onun yaradıcılığı ilə bağlı nə dərəcədə maraq olduğundan bəhs edilir və aydın olur ki, V.Şekspirin “Otello” faciəsi Məşrutə inqilabı dövründə (1903-1926) ilk dəfə olaraq fars dilinə tərcümə edilmişdir.

Rza Pəhləvi (1926-1941) hakimiyyəti dövrünü İranda V.Şekspir dövrü adlandırmışlar. Belə ki, bu dövrdə V.Şekspirin əsərlərinin əksəriyyəti fars dilinə tərcümə edilmiş, səhnələşdirilmişdir. Məhəmməd Rza şah (1941-1978) dövründə isə Tehran Universitetində teatr fakültəsi yaradıldı bu fakültədə çalışan müəllimlər teatr ilə bağlı fənlərin təlimi üçün müxtəlif xarici dram əsərlərini tərcümə etmək məcburiyyətində qaldılar. V.Şekspirin İranda tərcümə olunmuş əsərlərinin əsas hissəsi bu tərcüməçilərə aiddir. Nəhayət, 1978-ci ildən sonra İranda baş verən İslam inqilabı dövrünün əvvəllərində müsəlman inqilabçıları Qərbin bütün mədəniyyətinə, eləcə də, müasir teatra qarşı çıxsalar da, bu dövrün sonlarında V.Şekspirin əsərləri dəfələrlə mütərcimlər tərəfindən tərcümə edildi.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat işinin əsas məzmunu, elmi-nəzəri müddəə və prinsipləri, eləcə də araşdırma yenilikləri ümumiləşdirilmiş, V.Şekspirin yaradıcılığı ilə bağlı yeni tədqiqat istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və onlar aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. İngilis intibah ədəbiyyatında Şərq mövzusu və ümumiyyətlə, Şərqə münasibət digər Avropa ədəbiyyatları ilə müqayisədə, daha geniş və əhatəlidir.

2. V.Şekspirin dramaturgiyasında, ümumiyyətlə, Şərq mövzusu üç cəhətdən özünü göstərir:

- bəzi əsərlərində hadisələr Şərq ölkələrində baş vermişdir. Bu əsərlərin qəhrəmanları da elə, şərqli olmuşlar. “Otello” Kiprdə yaşayan mərəkeşli bir mavr ərəbidir. “Antoni və Kleopatra” faciəsinin qəhrəmanı Kleo-

patra, Şərq aləminin antik nümayəndəsi sayılan Misirdəndir.

- bəzi pyeslərin mövzusu, Şərq dastanlarından iqtibas olunmuşdur. “Kral Lir”də olan elementləri nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, bu faciə Şərq əfsanələrindən, o cümlədən, “Məlikməmməd” kimi əfsanələrdən alınmış bir hekayədir.

- V.Şekspirin bütün pyeslərinin mətnində Şərqə aid olan çoxlu termin, mövzu və motivlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, V.Şekspir yaradıcılığında 150-dən çox Şərq və Şərq düşüncəsi ilə bağlı mövzular öz əksini tapmışdır.

3. V.Şekspirin faciələrində Şərqə maraq daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

4. V.Şekspirin yaradıcılığında Şərq düşüncələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- İrfan: V.Şekspir yaradıcılığında irfani-mənəvi düşüncələri də görmək mümkündür. Dini-mənəvi düşüncələr Şərq dünyasına aiddir, Qərb dünyasında düşüncələr dinlə yox, məntiq və fəlsəfə ilə dəyərlənir. Belə bir düşüncəni Şekspir yaradıcılığında aydınlaşdırıb göstərmək, Şekspirin Şərq düşüncələrinə malik olduğuna yeni bir sübutdur. Nümunə olaraq, Şekspir “Səhlər komediya”sının birinci pərdəsinin ikinci səhnəsində belə yazır: “Mən bu dünyada bir damcı suya oxşayıram / Ki dənizdə başqa damcıları axtarır / Sonralar mən bu dənizdə özümə bir ana tapdım, bir qardaş / Onları qəmli görəndə özümü itirdim.” İnsanın özünü allahın və yaxud başqalarının qarşısında bir damcı kimi görmə düşüncəsi birbaşa Şərqə aiddir. İranlı şair Sədi Şirazi 300 il Şekspirdən əvvəl belə bir fikrə malik idi. O özünün “Gülüstan və Bustan” kitabında dini-mənəvi mövzulara bir-bir işarə edərək belə qeyd edir: “Bir yağış damlası buluddan dənizə damdı / Dənizin sahəsinə görə utandı, belə söylədi / Dəniz olan yerdə indi mən kiməm!? / O olan yerdə mən yoxam daha / Elə ki, o özünü belə kiçik gördü / Dəniz onun sözlərini eşidib onu bağrın basdı”.

- İntihar: məşuqunun ölümündən sonra həyata son vermək. Şirin, Xosrovun ölümündən sonra xəncərlə intihar edir. Kleopatra Antoninin ölümündən sonra intihar edir. Culyetta Romeonun ölümünü görərək, həyatına xəncərlə son qoyur.

- Nəzarətsiz qısqanclıq “nəzarətsiz qısqanclıq” hissi Şərqə aid olan bir düşüncədir. Qərb düşüncəsində “qısqanclıq” Şərq dünyasından fərqli olaraq nəzarət altındadır. Bu nümunəni V.Şekspirin “Otello” faciəsində görmək mümkündür. Otello şərqli mavrdır, o, bir şübhə nəticəsində öz sevgilisi Dezdemonanı qısqanır və onu öldürür, halbuki, V.Şekspirin digər

əsərlərində olan qərbli qəhrəmanlar sevgililərini başqaları ilə görsələr də, belə hərəkət etməzlər.

- “Üç” sözü: Bütün alimlər iddia edirlər ki, “üç” sözünün ifadə etdiyi anlayış Şərqdən gəlmişdir. Bu model Şərq nağıllarında geniş yayılmış bir mövzudur. V.Şekspirin “Kral Lir” faciəsində həmin düşüncəni görmək mümkündür. “Nemadlar Fərhəngi” kitabında “üç” sözü haqqında belə qeyd olunur: “Şərq ənənələrində “üç” sözünün dini və sehirli xarakteri vardır.

- Kiçik övladın qəhrəman olması. Almaniyalı tədqiqatçı “Olriş Marzolf”un sözünə görə, Şərq folklorunda “nağılların müsbət qəhrəmanı evin ən kiçik övladıdır”. Bu nağılın V.Şekspirin “Kral Lir” faciəsinin (Kralın ən kiçik qızı nağılın qəhrəmanıdır.) quruluşu kiçik qızın macəraları üstündə qurulmuşdur.

- Xəsislik: xəsislik şərqə aid bir düşüncədir. V.Şekspir “Venesiya taciri” komediyasında xəsislik düşüncəsini Şeylok obrazında vermişdir. Şeylok bir Şərqli yəhudidir.

5. V.Şekspir öz yaradıcılığında təkcə Şərq düşüncələrindən yox, Şərq ifadə formalarından da istifadə etmişdir. Nümunə olaraq, “Romeo və Culyetta”da olan iki cütlüyün bir-birinə saf və sadə məhəbbəti və iki ailənin bu məhəbbət qarşısında dayanma forması “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm” və s. əfsanələr kimi, Şərqə aid ifadə formasıdır, Qərb ədəbiyyatı tarixçəsində bu formada bir cütlüyün məhəbbət dastanı yazılmamışdır.

6. V.Şekspirin sonetlərinə Şərq poeziyası və ya qəzəlləri birbaşa təsir etməmişdir, həm Şərq şairləri, həm də V.Şekspir, əslində, bir formada şeir yazmışlar. Şərq qəzəlləri ilə Şekspirin sonetlərində bədii ifadə formalarının oxşarlığı buna sübutdur. Ola bilər ki, həmin formaların hər ikisi bir qədim kökə malikdir. Buradan da açıq-aydın görünür ki, V.Şekspir, Horatının (Horace) vasitəsi ilə Qərbdə yayılan Anakreont (Anacrión) şeirindən təsirlənmişdir. Bu ədəbi təsir intibah dövründə, antik dövrə aid qədim Şərq poeziyasının nümayəndəsi Davudun mərsiyyələrinə marağı daha da artırdı. Ola bilsin ki, qəzəl Davudun mərsiyyələrinin davamında yazılan şeir növüdür.

7. İranda V.Şekspirin əsərləri birinci dəfə olaraq XX əsrin əvvəllərində fars dilinə tərcümə olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. King Lear, Adapting From The East // Kültür Evreni. Ankara: Kültür Ajans, 2010, № 7, s. 123-128

2. Şekspirin sonetlərində Şərq motivləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2013, № 1, s. 207-210

3. Maqbet İran ədəbiyyatı və səhnə tarixində // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2010, № 1 (72), s. 138-139

4. Şekspirin “Romeo və Cülyetta” pyesi İran ədəbiyyatı tarixində // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2010, № 2 (73), s. 142-145

5. Şekspirin “Hamlet” faciəsi İran ədəbiyyatında // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2008, № 4 (64), s. 244-247

6. The Eastern Origin of King Lear Based on Structural Considerations // Comparative Language and literature Research Journal. Tehran: Modarres University, 2011, № 3, s.109-127

7. A Comparative Attitude at Shakespeare's Works and His Acceptance in Iran // American Journal of Scientific Research indexed in ISI Thomson Reuters Master Journal List. Victoria Mache Seychelles: Euro Journals Publishing, 2012, № 62, s.83-88

8. “Venesiya taciri” Şərq-Qərb mənbələrində // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin Bərpasının 20-ci İldönümünə həsr olunmuş Azərbaycan Filologiyasının Aktual Problemləri Mövzusunda Elmi-Nəzəri Konfransın materialları. Bakı: BDU, s. 142-145.

ОТРАЖЕНИЕ ВОСТОЧНЫХ МОДЕЛЕЙ МЫШЛЕНИЯ И ВЫРАЖЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ В.ШЕКСПИРА

Резюме

Диссертационная работа посвящена отражению восточных моделей мышления и выражения в творчестве В.Шекспира.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы, цели и задачи исследования, его научная новизна, теоретическая и практическая значимость, методы, определяются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации называется “Литература английского Возрождения и Восток”. В этой главе исследуются пути и степень внедрения восточной концепции, восточной тематики и мотивов в английскую литературу и в особенности в творчество Шекспира.

Вторая глава исследования называется “Восточные мотивы, темы и мысли в творчестве Шекспира”. В данной главе основное внимание обращается на изучение отражения восточных мотивов, тем и мыслей во всем творчестве Шекспира, в том числе в его трагедиях, комедиях, сонетах и исторических хрониках. Здесь же анализируются исследования биографии и творчества Шекспира, проведенные в Иране.

В заключительной части диссертации приводятся основные научно-теоретические выводы и принципы исследования, на основе обобщения которых можно сделать вывод, что восточные модели мышления и выражения находят свое отражение во всем творчестве В.Шекспира.

THE REFLECTION OF EAST MENTALITY AND EXPRESSION MODELS IN W.SHAKESPEARE'S CREATIVITY

Summary

The thesis is devoted to reflexion of ideas and thoughts of East on W.Shakespeare's works.

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusion and the list of the used literature.

The introduction is comprised of the actuality of the subject, the purpose of the research problem, its scientific novelty, the theoretical and practical importance, methods, and the place where the research has been carried out and the structure of the thesis, have been explained.

The first chapter of the thesis is called "The Literature of English Renaissance and the East". This chapter investigates ways and degrees of researching East concepts, subjects and motives in the English literature, and in particular Shakespeare's creativity.

The second chapter of the thesis is called "East motives, themes and thoughts in Shakespeare's creativity". In this chapter the basic attention has been paid to studying the reflexion of East motives and thoughts in Shakespeare's creativity, including his tragedies, comedies, sonnets and historical chronicles. The similarities of the East sonnets and Shakespeare's sonnets have been analyzed and the works which have been done on Shakespeare's works in Iran have been explained in this thesis.

In the conclusion, the results obtained, have been elucidated.

Çapa imzalanıb: 26.08.2013.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ХОСРО ДЖАЛИЛ оглу ДЖАЛИЛИ КОХНЕ ШЕХРИ

ОТРАЖЕНИЕ ВОСТОЧНЫХ МОДЕЛЕЙ МЫШЛЕНИЯ
И ВЫРАЖЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ В.ШЕКСПИРА

5718.01 – Мировая литература (английская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2013